नं० ४३०१ – घ

बालप्रकाश सकलविधिभेदनिरूपणम्

(प्रथमाध्याये)

नं० ४३०१ – घ

पत्राणि ८ (आठ)

4301
F06

बाल० प्र

श्रीगणेशाय नमः॥ इतः परमभिधाख्यादयः श्रुतिभेदा उद्दिष्टास्तेषाम— भेदा इदानीमभिधीयंते॥
अभिधात्री श्रुतिः पंचविधा धातुः प्रातिपदिकं कृदादिप्रत्ययउपसर्गो निपातश्चेति। धातुरपि द्विवि
धम्ह्वादयो धातव इति विहित धातुसंज्ञा। सन्नाद्यन्ता धातव इति च। प्रातिपदिकमपि द्विविधं अर्थवद्धातु
रप्रत्ययः प्रातिपदिकमिति कृतसंज्ञं कृत्तद्धितसमासाश्चेति च। प्रत्ययस्तु चतुर्विधः सुप्तिङ् कृत्तद्धित
भेदात्। उपसर्गनिपातयोस्तु वाचकत्वमित्येकः पक्षः न्यस्टीकायां नञो निवर्तनावाचित्वोक्तेः पर्युदा
से च नञो लक्षणोक्तेर्मुख्याभावे च गणादीनामिव लक्षणानुपपत्तेः। तयोर्द्योतकत्वमित्यपरः पक्षः।
आकृत्यधिकरणे यदर्थद्योतको तो तु वाचकः स विचार्य[illegible]ते। द्योतकत्वपक्षेपि द्योत्यस्य तदन्व
यात्तु विधानात्तयोर्वाचककल्पनैवेति न श्रुतित्वाविघातः पदस्येव प्रकृतिप्रत्ययार्थयोरन्वितयोरभि। राम०
धानपक्षेपि विनियोजकश्रुतित्वाविघातः। विनियोक्त्री श्रुतिस्तु अष्टधा विधिश्रुतिः परस्मैपदश्रुति १

रात्मनेपदश्रुतिः सुबंततिङंत-पैकपदरूपायोपश्लेषलक्षणोतिगायत्रो एकप्रत्ययरूपा। कारकवि-
क्तिः। उपपदविभक्तिषुतादर्थ्ये चतुर्थी। शेषषष्ठीवेति। तत्र विधिश्रुति-र्थापजेत स्वादौ स्वास्वविषयीभ
ताभावनामपुरुषार्थरूपयागमुपे-पुरुषार्थरूपे स्वर्गादौभावे विनियुंक्ते। परस्मैपदरूपा तु श्रुति-
तीयेतथाकामोर्थसंयोगादि सधिकरणे। सिद्धांतसाधकतयोक्ता मिश्रेः मितुयादितिपरस्मैपदश्रुसा
धर्मुव्यापारः परार्थः श्रूयते तया श्रुसा विरोधाद्यदिकामयेत वर्णकः वर्जन्यः स्यान्नीचैः सद्दोमितुपादि
नितत्सामानाधिकरण्ये कामयते र्वाध्यत इति। आत्मनेपदश्रुतिर्यथा यधीते स्वात्मनेपदश्रुसा धान
साध्याग्निसाध्यकर्मफलानामाधात्रर्थतभवतीत्युक्तं षष्टे प्रयोगपुरुषश्रुतेरिसधिकरणे तंत्र स्वेभ्मा
र्थेनाभिसंबंधइति सूत्रे। सोर्यादीनात्ताधानगतेनात्मनेपदेनायानकर्तुरेव फलमिसानासुबंतात्मके
कपदरूपाएकप्रत्ययरूपा च विनियो-क्रमेणाबाध्यबाधकभावेनोक्तेय यातथा पश्वंगमेकत्वंप

बाल० प्र० दश्रुत्या प्रतीयते। समानप्रत्ययश्रुत्यावलीयस्याः क्रियांगतेति। तिङंतात्मकैकपदरूपा विनियोक्त्री श्रु
तिर्यथा। यजेतेत्यादिका श्रुतिर्भावनायां धात्वर्थस्य करणत्वं प्रतिपादयन्ति। एकप्रत्ययरूपा तु श्रुतिर्यथा प
शुनेति प्रागुक्तासु रूपा यजेतेति तिङ् रूपा च तथा हि कर्त्रेकत्वादि संख्या भावनायां विनियुज्यते श्रुत्या। अ
त्र च तौतातितमते अभिहितान्वय उत्सर्गः तदपवादस्त्वनेकार्थकप्रत्यये कर्त्रेकत्वविधिभ्यामन्विताया भा
वनायास्तिङि सुपि च पशुनेत्यादौ एकत्वलिंगाभ्याम— तस्य करणादिकारकस्य देवतानद्धिते च देवतया
न्वितस्य द्रव्यस्याभिधानांगीकारात्। तदुक्तं तत्रत्ये पश्वेकत्वाधिकरणे किंचैकेनाभिधानेन युगपदभि।
धीयमानसंख्याकारके मिथोऽन्विते एकमभिधीयते अन्यथा युगपदभिधानायोगात् सादिशब्देऽष्टदर्शना
दतोऽभिधानादेव कारकतया प्रतीयमानस्यैकत्वस्य क्रियार्थत्वं श्रौतमेवेति। न्यायरत्नमालायां चांग राम०
निर्णये उक्तं तद्यत्रानेकार्थाभिधानमेकेन शब्देन युगपद्भवति विभक्त्येव लिंगसंख्याकारकाणां तत्र २

तेषामन्वितानामेवाभिधानं अनन्वितानामनेकेषामर्थानामेकेन शब्देन युगपदभिधानस्यैकशेषमंतरे।
णासंभवात् अ२स्य शब्दे नेव विदेवनादीनां। अन्यथा गामानयेति वाक्ये विघ्नतिम स्समानयेति नियुक्तो
विदेवनादीनामप्यतममानयेन्न संदिहीत संदिग्धे च किंपरोयं प्रयुक्त इति। तस्मादन्विताभिधानं। तत्रापि
प्रतीतिबलेन कारकं प्रधानं लिंगसंख्ये युगपतः सुपिति यभिभावनाप्रधानं कर्तृसंख्यादिगुणभूतं। देव
वतातद्धिते द्रव्यं प्रधानं देवतागुणभूते स्यादि। तथा चोक्तमभियुक्तैः पदाकर्माद्यपो विभक्त्यर्थास्तद्वैकत्वा
द्यो विशेषणत्वेनेति। तथा भावप्रधानमाख्यातमिति। अन्विताभिधानवादिनां तु मत्वर्थीयं तेषामन्विता
भिधानमुक्तं। मत्वर्थीया अपि विशिष्टमेवाभिदधति न हि तेषां वाच्यांतरं निरूप्यते हिरण्यमालिन ऋत्विज इ
त्यत्र विशेषणभूता हिरण्यमालाता वत्प्रकृत्यैवोक्ता ऋत्विजोपि विशेष्याः स्वशब्देन मतुप्किमभिदध्यादन्य
द्विशिष्टादिति। तत्रैव पदेष्वन्विताभिधानं नवेति मतद्वयमुक्तं। तत्र हि कथं तर्हि भाष्यकारेणार्तिपदिकाद्

बाल० प्र० द्वारं तीहि द्वितीयाविभक्तिः प्रातिपदिकार्थो विशेषक इत्याहेति प्रत्ययस्यान्विताभिधायित्वमुच्यत इति गुरुम
तेन शंकित्वाद्वेधासमाहितं। भवतस्त्वेवा कथं सर्वशब्दानामन्विताभिधायित्वे सति विशेषेणाप्रत्ययस्यात
त्कथ्यते तेन यथानुरागापाच्छब्दांतराणां स्वरूपमात्राभिधायित्वं प्रत्ययस्य स्वन्विताभिधायित्वमिति भव।
स्याप्यं। यद्वानेनाप्यन्विताभिधायित्वं प्रत्ययस्य नोच्यते किं तर्हि प्रत्ययेन स्वार्थोऽभिधीयमानः प्रथमावगत
प्रकृत्यर्थानुरक्त एवावगम्यत इति तत्रान्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रकृतेः प्रत्ययस्य च स्वस्वार्थेनुरागांशे च प्रकृ
तिप्रत्ययसमभिव्याहारस्यैव पदांतरसमभिव्याहारस्येव पदार्थानुरागे निमित्तत्वं विविच्यते। अतोनु
रागांशस्य समभिव्याहारादेव प्रतीतिसिद्धेर्न प्रत्ययस्य तत्र शक्तिः सतु स्वार्थमात्रमेवाभिधत्तेत्युक्तं
शाद्वो। प्रकृतिप्रत्ययोद्वृतः प्रत्ययार्थं सहेति यतः भेदेनैवाभिधानेपि प्राधान्येनेतदुच्यते। नान्यावयवश एम०
क्तिभ्यां शक्तिः काचित्तदाश्रया विद्यते यतएकस्माद्विशिष्टार्थगतिर्भवेत् नित्यं विशिष्ट एवार्थे प्रत्ययोय ३

त्यवर्त्तते: तत्सर्वं तदविज्ञातप्रकृत्यर्थविशेषणादिति। अत्र द्वितीयपक्ष एव पारमार्थिक इत्येवं परस्तया श

ह्वांतराधिकरणसिद्धांतवार्त्तिके भट्टसोमेश्वरेणाख्यातं। यस्मात्तु प्रकृतिप्रत्यययोः स्वार्थाभिधाने स्त्वेते

णचारात्त्वनित्यं विवक्षितक्रमत्वेन सर्वं प्रयुक्तप्रकृत्यर्थव्याप्तेषु प्रतिपत्तृषु प्रत्ययाः संनिपतंतस्तत्कृता

नुबंधमेव स्वार्थं वदंति तस्मान्न कदाचित्प्रत्ययार्थः शुद्धो लभ्यते यथोक्तं प्रातिपदिकाद्यर्थांते द्वितीया

विभक्तिः प्रातिपदिकार्थो विशेषक इत्साहेतीति। सोयं सुबंततिङंतपदयोरुक्तः प्रकारः पाचकादिकृदंते

प्युक्तः पाकं तु पचिरेवाह कर्तारं प्रत्ययोप्यकः। पाकयुक्तः पुनः कर्ता केनांशेनाभिधीयत इति। अयमेव

प्रकारो देवतातद्धितेरितर्थीयाहावपि च संभवति। अतः परस्तुतेर्बलीयस्या विधिश्रुत्साहि भावनाश्र

वरुद्धानयागादिमान्यमालंबितुं समेतारिः स्वर्गकामाधिकरणादौ मिश्रादीनां पदेशत्वमिति त्वत्र वहा

रेणान्विताभिधाननिबंधनः किंतु विशिष्टाभिधानमात्रनिबंधनः। न च विशेषणाभिधानं विना कथं वि

शिष्टाभिधानमितिवाच्यं।विशिष्टग्रहणंनेष्टमगृहीतविशेषणाऽभिधानमभिधानेतुनकेनचिदिहाश्रि
तेइतिकर्त्रधिकरणवार्तिकोक्तरीत्यातदुपपत्तेः।नतूपजेतपशुनेत्यादिपदंविशिष्टाभिधानमात्राच्छ
श्रुतित्वतःसमास्याया अपितत्रोक्त्याश्रुतित्वापत्तिस्तेनतदधिकरणेतस्याःश्रुतित्वमाशंक्यपाकंतुप
चिरेवाहेतिहरिकारिकोपन्यासेनान्वयानभिधानाच्छ्रुतित्वाभावोक्तिरयुक्तासत्यमस्तुस्वपक्षयुक्तिरेवे
षातत्रोक्तायास्तितःपरंतत्रयुक्तिरुक्ताअथापिसमास्यासंबंधमभिदध्यात्तथापिनसातत्रप्रमाणमि
तिसैवश्रुतित्वनिरासहेतुर्मुख्यः।किंचपारार्थ्यसूत्रेऽभिहितंनश्रुत्यादयःपारार्थ्यमभिदधतीतिइमः
किंनविधिसहिताःपारार्थ्यंबोधयंतीत्यादि।तेनविध्यभावादपिनसमास्यायाःश्रुतित्वमितिसमंजसं
सर्वं।एवंप्रत्ययश्रुतिःपदश्रुतिश्चनिरूपिता।अथकारकविभक्तिरूपाश्रुतिर्निरूप्यते।ननुसुप्तिङ्
प्रत्यययोःकारकविभक्तेश्चकोभेदोयेनसापृथङ्निरूप्यते।उच्यते।सुबादिश्रुतिस्वोक्तानामेवार्था

नामन्योन्यंविनियोक्त्री।कारकविभक्तिस्तुप्रातिपदिकार्थक्रिययोरन्यार्थयोरपिविनियोक्त्रीतिभेदः।त
त्रकारकविभक्तिरनेकधा।तत्रकर्मणिद्वितीयेत्यनुशिष्टाव्रीहीनवहन्तीत्यादिःकर्मणिद्वितीया।तृतीयाच
होश्छन्दसीत्यनुशिष्टायवाग्वाजुहोतीत्यादिःकर्मणितृतीया।गत्यर्थकर्मणिद्वितीयाचतुर्थ्यौचेष्टायामनध्व
नीत्यनुशिष्टाग्रामायपयातीत्यादिःकर्मणिचतुर्थी।कर्तृकरणयोस्तृतीयेत्युदितासोमेनयजेतब्राह्मणे
ननिष्कारणःषडङ्गोवेदोऽध्येयोज्ञेयश्चेत्यादिःकरणेकर्तरिचतृतीया।संज्ञोऽन्यतरस्यांकर्मणीत्युदिता
पित्रापितरंवासंजानीतेइत्यादिःकर्मणितृतीया।चतुर्थीसंप्रदानइत्युक्तामैत्रायवहरणायदंडंप्रयच्छ
तीत्यादिःसंप्रदानेचतुर्थी।क्रियार्थोपपदस्यचकर्मणिस्थानिनइत्युक्ताफलेभ्योयातीत्यादिःकर्मणि
चतुर्थी।मन्यकर्मण्यनादरेविभाषाप्राणिष्वित्युक्ता।तत्रैवसैव।अपादानेपंचमीतिविहिताग्नेस्तृणा
न्यपचिनोतीत्यादिरपादानेपंचमी।करणेचस्तोका— कृच्छ्रकतिपयस्यासत्ववचनस्येतिविहितास्तो

बाल०प्र केनस्तोकान्मुक्त इत्यादि करणे पंचमी। दिवस्तदर्थस्येति चोदिता– तस्य दीव्यतीत्यादिर्विभाषोपसर्गे
५ इति च चोदिता आज्यस्य प्रतिदीव्यतीत्यादिः प्रेष्य– वोर्हविषो देवतासंप्रदान इति च विहिता अग्नये छाग
स्य हविषो वपाया मेदसः प्रेष्यानुब्रूहीति वेत्यादिः यजेश्च करणे इति च विहिता आज्यस्य यजत इत्या
दिकरणे षष्ठी। चतुर्थ्यर्थे बहुलं छन्दसीति चोदिता पुरुषमृगश्चन्द्रमसे गोधा कालका दार्वाघाटस्ते वनस्प
तीनामित्यादि। संप्रदाने षष्ठी कृत्वोर्थप्रयोगे कालेधिकरणे इति चोदिता पंचकृत्वो द्विरह्नो– क्त इत्या
दिरधिकरणे षष्ठी। कर्तृकर्मणोः कृतीति चोदिता कृत्स्नास्य कृतिः जगतः कर्तेत्यादिः कर्तरि कर्मणि च।
षष्ठी। उभयप्राप्तौ कर्मणीति चोदिता चित्रमगोपेन गवां दोह इत्यादिः कर्मणि षष्ठी। सप्तम्यधिकरणे
चेत्युपदिष्टा समे देशे एणामासाभ्यां यजेतेत्यादिरधिकरणे सप्तमी। इति कारकविभक्तिरूपा श्रुतिर्नि एम०
रूपिता। तादर्थ्ये चतुर्थी यथा सर्वेभ्यो ज्योतिष्टोमः सर्वेभ्यो दर्शपूर्णमासावित्यादिः। शेषषष्ठी द्विविधा ५

गुणत्वे प्राधान्ये च। तत्राद्यो यथा: जस्येव नाव पांसुपौर्णमास्यां यजन्ति इत्यादि: प्राधान्ये षष्ठी यथा तिस्र
एव स्वाहा स्वोपसदो द्वादश अहीनस्य इत्यादि:। भट्टसोमे श्वा (मते त्वमा अन्यविनियोक्तः श्रुतय:। इतिक
रण: इषे त्वेति शाखां छिनत्ती इत्यादि:। तथा धातुसंबंध विहितो णमुल् अभिक्रामं जुहोती इत्यादि:। ताद
श एव स्कामस्य सोऽपि तत्रापि द्वयी गति: सर्वस्योत्तरंग लमुत्तरस्य वा सर्वांगत्वे· तत्राद्योदाहरणं यथा: स्त
ते· शाखां परि — स्योपवेषं करोतीति उपवेषाख्यमलांगपरिवामर्वं द्वितीयोदाहरणं यथा वाजपेयेनेष्ट्वा
बृहस्पतिसवेन यजेतेति। एवं तदादेशोऽल्य बपि। तस्याधारमाधार्येत्यादि: क्त्वसु — एवं द्वित्रिस्तुर्भ्य
सुजिति सुच्प्रत्ययोऽपि वेदिं त्रिः बर्हिषे त्वेति त्रिर्वेदिं प्रोक्षती इत्यादि: एवं ल्यट· आनावैक्षमवमेकादशाक।
पालं निर्वपेद् दर्शपूर्णमासावारभमाण इति क्रियार्थायां क्रियायामुपपदे तु शिष्ठेनत्वटाश्च सेवारंभांग
त्वादिष्टे एवं तुमुण्वुलौ क्रियायां क्रियार्थायां· भाववचनाश्च: अण् कर्मणि चेति विहितास्तुमुनादय:।

6

बा·ल·प्र· एवं संख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वसुजिति विहितपार्थसारथिमते तु इतिकरणादि समसुवाकीयो
विनियोगो न श्रौतः। तत्रेतिकरणास्यजावन्तथाह्वानमपीति चेदिसधिकरणे सिद्धान्तेऽस्तु नित्वं निरस्तं शा
स्त्रदीपिकायां। क्रामस्त्वयेनुवाकीयमंगत्वमुक्तं चतुर्थतंत्ररत्ने· तत्त्वाफलं सफलवाजपेयसमभिव्याहृ
तं वाक्याद्वाजपेयांगमिति। तथा चतुर्थ एव उपवेशाधिकरणा[illegible]क्तं। न च परिवास्येतित्वाप्रत्ययादुपवेष
करणार्थपरिवासनं वाक्यसंयोगादृत्तीयस्याद्वितीयपयेस्यादि। यत्तु धातुसंबंधविहितस्त्वक्त्वाप्रत्ययो
वाजपेयबृहस्पतिसवयोरेव संबंधमाचष्ट इति तत्परमतं। क्रियान्वयस्य वाक्यार्थत्वोपपत्तौ वाक्यत्वायो
गात्। धातुसंबंधे प्रत्यया इति तु साधुत्वान्वाख्यानमात्रार्थं। क्रियांतरसमभिव्याहार एव णमुलादेः सा
धुता यथा क्रियायोग एव प्रादेरुपसर्गस्येति। अभिक्रामाधिकरणवार्तिकेपि अभिक्रमणं प्रकृतक्रि। एम०
यामात्रांगहोमांगमेव वेति भाष्यकृन्मते संशयमुक्त्वा संयुक्तश्रवणात्तमासिप्यतद्वृत्तं वदता कर्मणो ६

मूर्तत्वाहाक्येन च संबंधोपादानादिति वाक्यायमंगत्वमुक्तं — श्रौते। तत्रत्य सिद्धांतेपि सर्वथा तावदभिक्रा
मभिस्येतत्सदंन क्रियांतरमंतरेणानिराकांक्षी भवतीत्येवोक्तं तत्क्रियासंबंधं ब्रवीतीति। तथा यावज्जीवाधिक
रणावार्तिकेयावज्जीवपदाख्यातश्रुतिष्टतत्त्वसंभवः। मतस्येभवतस्त्वत्र लस्मरणाद्दृतताभवेदिति यावदम
यजीवधातुश्रुतिभ्यामेव निमित्तत्वसिद्धांत उपपादितः। भतुणामुल्श्रुसेति। संख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिग
णानेकत्वसुचः। द्वित्रिचतुर्भ्यः सुच्। तुमर्थ्युत्त्वौ क्रियायां क्रियार्थायामित्येता अपि शद्वस्मरतयो धातुसंबं
धेप्रत्यया इति वदेवमाख्यायाः। वेदिंस्तीर्बर्हिषेत्वेति त्रिवेदिंमोक्षतीति मंत्राद्वत्सनावृत्तिचिंतार्थैकादशा
धिकरणोपि क्रियावृत्तौ हि सुच्च विधीयत इतीयं थोवाक्यौपक्रियान्वयाशय एव। यत्तु नवमे आग्नावैष्णव
मेकादशकपालं निर्वपेद् दर्शपूर्णमासावारप्स्यमान इत्सारंभणीयाविधौ त्वद्प्रत्ययोपि श्रुत्येव तादर्थ्य
स्याभिधायक इति सिद्धांते भिश्रैरुक्तं तत्परमतमेव। अत एवाग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपेदीक्षिष्य

बाल० प्र० माराइतिल्टट्स्तुतावेवपंचमेमिश्रैर्वाक्यायोविनियोगउक्तः निरपेक्षैववाक्येनहोसार्थेष्टिर्विधीयत
इति। तत्ररत्नेपिपरेणावेदनादित्यधिकरणेपंचमेउक्तं। आग्नावैष्णवेवाक्येनदासिष्यमाणापदसम
भिव्याहारेणादीक्षार्थइति। सोमेनयक्ष्यमाणोऽग्निमादधीतेस्त्रापिवाक्यीयमेवाधानोत्तरकालस्यसो
मांगत्वंल्टृतोस्तुतित्वाहेवा। यद्यप्यत्रतत्ररत्नेयक्ष्यमाणाइतिवदीक्षिष्यमाणाइतिवक्रियार्थायांक्रिया
यामुपपदेल्टृट्प्रत्ययः सोमेनयक्ष्येइत्यर्थइतितदपिक्रियान्तरयोगएवल्टृटःसाधुत्वोक्तिद्वारावाक्यी
यविनियोगोपपादनार्थमेवेः। एवंतुमुन्ण्वुलौक्रियायांक्रियार्थायामितिविहितयोस्तुमुन्ण्वुलोः।
यत्रप्रयोगः यष्टुंयातियाजकोयातीत्यादिः एवंतदर्थिमस्त्वेणभाववचनाश्चेत्यमेनक्रियार्थायांक्रि
यायामुपपदएवविहितानांघञादीनांयत्रप्रयोगः यागाययातिभृतयेयातीत्यादिः एवंतदुत्तरस्त एम०
त्रेणअणकर्मणिचेत्यनेनक्रियार्थायांक्रियायामुपपदएवविहितस्याण्प्रत्ययस्ययत्रप्रयोगः।

गोदायोबजनीसादित्वत्रसर्वत्रवाक्यीयएवान्वयोनश्रौतः। इतिश्रुतिनिरूपणं॥ ॥लिंगादिभेदा
स्तुसर्वमेवनिरूपिताः॥ ॥इतिश्रीमत्सदृवाक्यप्रमाणपारावारपारीणधुरीणमीमांसाद्वैतसाम्राज्यधुरं
धरश्रीमद्भट्टनारायणात्मजभट्टशंकरकृतेमीमांसाबालप्रकाशेसकलविधिभेदनिरूपणं॥ ॥

मीमांसापुस्तक
वालप्रकास
१४०

वाल.प्र०

एम० १०